Osmanlı Devleti'nde Çocukların İhtida Meselesi (1886-1914)

The Issue of Conversion of Children in the Ottoman State (1886-1914)

Dr. Burak Kocaoğlu

ORCID No: 0000-0002-0595-7229

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Öz: Sınırları üç kıtaya ulaşan ve bünyesinde farklı etnik ve dini unsuru barındıran Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan bireylerin İslâm dinine geçişleri oldukça sık görülen bir durumdur. Kayıtlara ihtida olarak geçen İslâmiyet'e geçişin tamamlanabilmesi için ihtida etmek isteyen kişinin belirli bir yaş aralığında, ruhen sağlıklı olması ve baskı altında bu kararı almamış olması şartları aranmıştır. Bu temel şartları sağlayamayan kişilerin İslâmiyet'e geçişi kanunen mümkün olmamıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ihtida arzusunda olan çocukların durumu arşiv kaynaklarına dayanılarak gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde İslâmiyet'e geçiş ve İslâmiyet'ten ayrılış ana hatlarıyla gösterilmiş olup ihtida veya irtidâd eden kişilerin durumu ele alınmıştır. Bölümün devamında ise kişilerin neden İslâm dinine geçme arzusunda oldukları tartışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı Devleti'nde bulûğ yaşının tespiti ve bulûğ yaşına ermeyenlerin din değiştirme nedenleri ve yaşanan sorunlar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Gayrimüslim çiftlerden birinin ihtida etmesi ve çiftlerin boşanması sonrası evlilikten dünyaya gelen çocukların velayetinin kimde kalacağı ve hangi dine mensup olacakları meselesi ve devletin bu konudaki tutumu gösterilmiştir. Son bölümde ise ihtida sonrası ve başka bir Gayrimüslim mezhebe geçen çocukların nüfusa kaydı meselesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâmiyet, Gayrimüslim, İhtida, Bulûğ, Çocuk

Abstract: In the Ottoman State, whose borders reached three continents and had different ethnic and religious elements, conversion to Islam was a very common situation. In order to complete the conversion to Islam, which is mentioned as "İhtida", there are some conditions including being mentally healthy, being at a certain age range and not making this decision under pressure. In cases where these basic conditions are not met, legally it was not possible converting to Islam. In this study, we tried to show the situation of the children, who desire to convert to Islam, in the last period of the Ottoman Empire, based on the archive sources. In the introduction, we describe the conversion to Islam and the "apostasy", and the situation of the people who does "İhtida" and "İrtidâd". In the continuation of the chapter, we discussed the reasons of the desire to convert to Islam. In the first part of the study, we determined the age of puberty in the Ottoman Empire and we examined the reasons of changing religion for those who did not reach the age of puberty and the problems experienced by them. In the second part of the study, we described, in the case of only one of the parents of a non-Muslim couple converts to Islam and they divorce, who has the

custody of the children and which religion they belong to, and the attitude of the state in this matter. In the final part of the study, we discussed the issue of the registration of children who switch to another non-Muslim sect after the conversion.

Keywords: Islam, Non-Muslim, Conversion, Puberty, Children.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde başka bir dinden İslâm'a geçmek sıkça rastlanan bir durumdu. Devletin sınırları genişledikçe ülkeye yeni dahil olan yerlerde yaşayan Gayrimüslim halk, eski inançlarını terk ederek İslâmiyet'e geçmişlerdir. Bu noktada "İslâm ile müşerref" olmak şeklinde kayıtlara geçen¹ "ihtidâ", dinsizken ya da başka bir dine mensupken doğru yolu bulma ve gerçeğe ulaşma anlamına gelmektedir. Muhtedî olarak adlandırılan² bu kişiler ilk olarak iki şahit önünde kelime-i şehâdet getirerek Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmiştir.³ Daha sonrasında bu kişiler eski isimlerini terk ederek bir Müslüman ismi alarak İslâm hayat tarzını benimse yoluna gitmişlerdir. Genellikle Osmanlı nüfus kayıtlarında kişiler pederlerinin ismiyle kaydedildiklerinden pederlerinin isim hanesi Abdullah olarak işlenmiştir.⁴ Bu kişiler din değiştirdikleri için kendi toplumları tarafından dışlanacaklarından devlet tarafından yeni yaşantılarında maddi yönden desteklenmiştir.⁵

Osmanlı toplumunda İslâm dinine geçişlerin olduğu gibi İslâm dininden ayrılımlar da görülmüştür. Sözlük anlamı olarak, kabul etmeme kökünden türeyen "ridde" ve "irtidâd" kelimesi İslâm dininden çıkma olarak adlandırılmıştır.⁶ Diğer iki dinde olduğu gibi İslâmiyet'te de kişilerin dinden çıkma özgürlüğü yoktur.⁷ İslâm literatüründe dinden çıkan kişi, erkek ise "mürtedd", kadın ise "mürtedde" ifadesi kullanılmıştır.⁸ Bu kişilere ilk önce tekrardan Müslüman olmaları yönünde teklifte bulunulur ve düşünmeleri için süre tanınır. Şayet kişi tekrardan Müslümanlığa geçmez ise İslâm hukukuna göre mürteddin cezası idamdır.⁹ İdam cezası sadece erkeklere uygulanır¹⁰ kadınlara idam cezası yerine tekrardan Müslüman oluncaya kadar hapis cezası uygulanmıştır.¹¹ Devletin son dönemlerinde ise artan batı baskısı neticesinde idam cezası uygulanmamıştır.¹²

Genel olarak bakacak olursak din değiştirmenin birçok nedeni vardır. Bunları ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik nedenler olarak sıralayabiliriz.¹³ Bu noktada Osmanlı Devleti'nde

¹ BOA, HR.MKT.148-97., H.1272 (M.1856), Musul'da yaşayan ve Yahudi olan Hazinet adlı kız mahkeme kâtibi Hasan Efendi'nin konağına giderek şeref-i İslâm ile müşerref olmuştur. Daha sonra ise Musul Müftüsünün konağında misafir edilmiştir.

² Mehmet Zeki Pakalın, "Mühtedi", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 607.

³ Ali Köse, "İhtidâ", *DİA*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, s. 555.

⁴ Bilal Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Denizli'de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Amasya, 2013, s. 111.

⁵ BOA, C.ADL. 96-5087., H.1187 (M.1774), senesinde İslâm ile müşerref olan Balyos Selim'e avâtıf olarak 100 kuruş verilmiştir.

⁶ Hristiyanlaşma olarak "tanassur" ifadesi de kullanılmıştır.

⁷ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, s. 91-92.

⁸ İrfan İnce, "Ridde", *DİA*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2008, s. 88-89.

⁹ Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s.109.

¹⁰ Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliâtı Kamu Hukuku*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2011, s. 528.

¹¹ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017, s. 308-309.

¹² Said Nuri Akgündüz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2017, s. 206-207.

¹³ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 59-60.

yaşanan din değiştirme olayları hakkında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Özellikle de bazı batılı yazarlar tarafından dile getirilen düşünceye göre devlet, baskı ile yeni fethedilen topraklarda yaşayan Gayrimüslim halkı Müslüman yapılmıştır. Yine batılı yazarların sıkça dile getirdiği bir diğer düşünce de ise Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin fakir halk üzerinde baskı yaptığı neticesinde İslâm dinine geçişler olmuştur.¹⁴ Bu düşüncelerin aksine bazı yazarlar fethedilen bölgede yaşayan halkın ve nüfuzlu kişilerin eski statükolarını ve topraklarını korumak için, hâkim yönetimin dinine geçme eğilimi gösterdiğini ifade etmişlerdir.¹⁵

Bu yorum ve düşüncelerden hangisinin gerçeği yansıttığını görmek için Osmanlı Devleti'nin genel olarak Gayrimüslimlere karşı izlemiş olduğu politikaya bakmamız gerekmektedir. Devlet, savaş yapılmadan önce karşı tarafı İslâmiyet'e davet eder, bu davete olumsuz karşılık alınırsa kendilerinin cizye vergisini (haraç) ödemeleri istenirdi.¹⁶ Bu teklifler kabul edilmezse savaş kaçınılmaz olurdu.¹⁷ Şayet cizye talebine olumlu cevap verilip Osmanlı hâkimiyetine girilirse belirlenen bir miktar üzerinden maktu olarak cizye vergisi karşı taraftan alınırdı. Sulh yolu dışında fetih yolu ile alınan yerlerde yaşayan Gayrimüslim halka da Osmanlı Devleti tarafından istimalet politikasınca iyi muamele yapılmış¹⁸ ve hukukî durumları zimmet statüsüyle belirlenmiştir.¹⁹ Zimmet statüsü verilen kişiler dinlerini değiştirmeye zorlanmamış, en büyük ibadethaneleri dışında²⁰ kalan ibadethaneleri belirli bir kural çerçevesinde kullanılmak şartıyla ellerinde bırakılmış²¹ ve cizye vergisi ödemeleri²² karşılığında askerlikten muaf tutulup²³ güven içerisinde yaşamalarına izin verilmiştir.

Şayet Osmanlı Devleti din değiştirme konusunda baskıcı bir yapıda olmuş ve asimile politikasına gitmiş olsaydı günümüzde Yunan, Bulgar, Sırp ve Ermeni'den bahsediyor olmazdık. Ayrıca batılı yazarların ifade ettiği gibi baskı ve zorlama ile toplu bir şekilde bölge halklarının Müslüman yapılma durumu olsaydı bu durum tapu tahrir ve cizye defterleri başta olmak üzere kayıtlara yansımış olurdu.

Cizye vergisi konusunda ise olaya Gayrimüslim halk ve devlet olarak iki pencereden bakmamız gerekmektedir. Osmanlı idaresinden önce anarşi içerisinde²⁴ kilise ve feodal beylerin baskısı altında ezilen halk,²⁵ Osmanlı idaresinde cizye vergisi gibi dönem için az sayılabilecek bir meblağı ödemeyi kurtuluş olarak görmüştür.²⁶ Devlet açısından bakacak olursak karşımıza ekonomik nedenler çıkmaktadır. Devlet Gayrimüslimlere zorla İslâmiyet'i kabul ettirmiş olsa cizye gelirinden mahrum kalmış olacaktır.²⁷ Bireysel anlamda cüzi miktarda olsa da genele

¹⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay), T.T.K., Ankara, 2002, s. 258-259.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 65.

¹⁶ Şükrullah, *Behçet'te Tenvîr*, (Yay. Haz. H. N. Atsız), Ötüken, İstanbul, 2015, s.225.

¹⁷ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, (Yay. Haz. Muzaffer Gökman), Kitapçılık Ticaret, İstanbul, 1967, s. 148.

¹⁸ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, T.T.K., Ankara, 2007, s. 184.

¹⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar, Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 3.

²⁰ Ahmedî, *Dâstân ve Tenvîr-i Mülûk-i Âl-i Osman*, (Yay. Haz. H. N. Atsız), Ötüken, İstanbul, 2015, s. 142.

²¹ Johannis Anagnostis, *Selanik'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, (Yay. Haz. Melek Delilbaşı), T.T.K., Ankara, 1989, s. 42.

²² Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü", *Osmanlı İmaratorluğu Tarihi*, C.I, (Yay. Yön. Robert Mantran), Say Yayınları, İstanbul, 1991, s.168

²³ Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 6.

²⁴ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik, İstanbul, 2017, s. 20; Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, T.T.K., Ankara, 1992, s. 6.

²⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.75.

²⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 56; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990, s. 24

²⁷ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Pencere Yayınları, İstanbul, 1995, s. 58.

vurulduğunda devletin önemli gelir kalemlerinden birini teşkil eden²⁸ bu vergi, yapılan çoğu kamu harcamasının finanse edilmesinde²⁹ kullanıldığından böyle bir gelir kaleminin azalmasına devlet sıcak bakmamıştır.³⁰

Zorla din değiştirme durumu kısmen devşirme sistemi içerisine dahil edilen çocuklar için söz konusu olmuştur. Devrin siyasi ve askeri ihtiyaçları doğrultusunda belirli bir yaş aralığında, bedenlen sağlıklı, ailenin tek çocuğu olmaması,³¹ şehir görmemiş ve evlenmemiş olması gibi çeşitli kriterler³² göz önünde tutularak alınan erkek çocukları, sünnet ettirilip belirli bir müddet Türk ailesinin yanına verilerek çocukların Türk-İslâm kültürünü öğrenmesi sağlanmıştır.³³ İlerleyen süreçte bu kişilere devlet yönetiminde önemli görevler verilmiştir. Günümüzün düşüncesine göre çocukların ailesinin yanından alınması pek hoş karşılanmasa bile dönemin şartları içerisinde Gayrimüslim ailelerin büyük bir çoğunluğu kendi rızalarıyla çocuklarını bu sisteme dahil etmeye çalışmıştır. Din değiştiren ve Anadolu'da İslâm kültürüne göre yetişen bu çocuklar ilerleyen zaman içerisinde ailesi ile olan bağlarını koparmamışlardır. Misal olarak Sokullu Mehmed Paşa ailesi ile bağlarını koparmamış ve Sırp kilisesini İpek'te tekrardan açtırarak kardeşi Makarije'yi patrik tayin etmiştir.³⁴

I- Osmanlı Devleti'nde Bulûğ Yaşı ve Bulûğ Yaşına Ermeyenlerin Din Değiştirme Nedenleri ve Yaşanan Sorunlar

Bulûğ veya balığ olmak kişinin çocukluktan çıkıp yetişkinliğe adım atması olarak ifade edilmektedir. Kişiden kişiye değişen bu devrede çocuklarda bazı fiziksel değişiklikler meydana gelmektedir. Bulûğ yaşının değişiklik göstermesinde, iklim, ırksal özellik, yaşanan konum, beslenme ve ekonomik etkenler belirleyici olmuştur.³⁵ Genel olarak sıcak iklimde yaşayan kişiler soğuk iklimde yaşayanlara göre daha erken yaşta bulûğ evresine girmektedirler.³⁶

Farklı iklim türlerine sahip geniş bir coğrafyada, bünyesinde birçok etnik unsuru barındıran Osmanlı Devleti'nde bulûğa erme yaşı konusunda kesin bir yaş aralığından söz edilemeyip, mezhepler bulûğ yaşı konusunda farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Misal olarak Hanefî mezhebinde Ebu Yusuf ve İmam Muhammed bulûğun üst sınırını on beş yaş olarak³⁷ belirlemişlerse de Ebu Hanife erkeklerde bulûğ yaşının üst sınırını on sekiz, kızlarda on yedi olarak kabul etmiştir. Mâlikîler ise kız ve erkekte on sekiz yaşının bulûğda üst sınır olacağını kabul etmiştir.³⁸ Ebussuud Efendi'nin fetvalarına göre ise kız ve erkek çocuklarında bulûğ yaşı on iki olup şayet bulûğ belirtileri yoksa üst sınır erkeklerde on sekiz, kızlarda ise on yedidir.³⁹ 1876 tarihli Mecelle'nin 986'ncı maddesine göre ise erkeklerde bulûğ yaşı on iki, kızlarda

²⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s. 104.

²⁹ Burak Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.163-164.

³⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 198-199.

³¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.1, IRICA, İstanbul, 1999, s. 338-339

³² Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Belleten*, C.XLVII-S.188, T.T.K., Ankara, 1984, s. 1137-1138.

³³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, (Çev. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

³⁴ Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", *DİA*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, s. 355.

³⁵ İbrahim Işıklar, "Türk Çocuklarının Bulûğ Yaşı Üzerine Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7-S.4, Ankara, 1949, s. 522-523.

³⁶ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1-S.17, Kayseri, 2004, s. 233.

³⁷ Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.11-S.1-2, Konya, 2003, s. 226-227.

³⁸ Ahmet Akgündüz, "Bâliğ", *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılaıhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s.131-132

³⁹ Ertuğrul Düzdağ, *a.g.e.*, s. 29.

dokuz olup⁴⁰ her ikisi içinde on beş yaş bulûğ olarak kabul edilmiştir. Şayet bu yaşa kadar bulûğa belirtileri yoksa erkekler “mürâhik”, kızlar “mürâhika” olarak adlandırılmıştır.⁴¹ 1917 tarihli Hukuk-ı Âile Kararnâmesi ile Mecelle’de belirtilen yaş aralığı terk edilip bulûğ yaşında Ebu Hanife’nin erkeklerde bulûğ yaşının üst sınırı on sekiz, kızlarda on yedi kaidesi tercih edilmiştir.⁴²

Şer’i hukuka göre bir kişinin mesuliyet alıp karar verebilmesi için kişinin akli melekelerinin yerinde, bulûğa erişmiş ve rüşdü olması gerekmiştir.⁴³ Yukarıda da belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti’nde bulûğ yaşı 1917 tarihine kadar on beş olarak kabul edildiğinden bir kişinin başta din değiştirmek olmak üzere resmi işlerde yetki sahibi olabilmesi için sinn-i bulûğ (hadd-i bulûğ) yaşı olan on beş yaşından gün almış olması gerekmiştir.⁴⁴ Şayet kişi on beş yaşında değil ise bulûğ yaşına gelene kadar din değiştirme talebi ertelenmiştir.⁴⁵ Bu noktada karşımıza kişinin hangi nedenle ihtida ettiği, kendi rızasıyla mı yoksa zorla mı İslâm dinine geçtiği ve bulûğa erip ermediği meseleleri çıkmaktadır.

İlk olarak bulûğa ermeyen çocukların neden İslâm dinini seçtiklerine bakmamız gerekmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere din değiştirmenin sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik nedenleri vardır. Bulûğa ermeyen çocukların İslâm dinini seçmesinde bu dört unsurun da etkili olduğunu ifade edebiliriz. Özellikle Müslümanların konağında veya atölyesinde çalışan çocuklar,⁴⁶ Müslümanlarla bolca vakit geçirip kendi ebeveynlerinden göremedikleri ilgi ve şefkati onlardan görmesi, çocukların İslâm dinine karşı sempati duymalarına ve akabinde İslâm’a geçmelerine neden olmuştur.

Ancak bu çocuklar İslâm dinine geçtiklerinde ebeveynleri, çocuklarının henüz bulûğ yaşında olmadığını, iğfal edilerek (kandırılarak) veya zorla dinlerinin değiştirilip bir İslâm hanesinde alıkonulduklarını iddia etmişlerdir.⁴⁷ İddia üzerine ailenin bağlı olduğu cemaatin bölgede bulunan din adamları bulûğ yaşına gelmeyenlerin zorla din değiştirmesinin Hristiyanların huzurunu kaçıracığını ifade ederek bu gibi durumların önüne geçilmesi için ilgili yerlere başvurulması konusunda İstanbul’daki cemaat liderlerinden talepte bulunmuşlardır.⁴⁸ Ayrıca bazı yabancı gazeteler de bu türden olayları okuyucularına sunmuş⁴⁹ olup bazen

⁴⁰ BOA, DH.SN.THR.28-6.

⁴¹ BOA, ŞD.2462-17.

⁴² Mehmet Âkif Aydın, “Hukuk-ı Âile Kararnâmesi”, *DİA*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, s. 316.

⁴³ Halil Cin – Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 447-448.

⁴⁴ BOA, DH.TMIK.M. 229-7., R.1323 (M.1907), Bitlis Vilayeti’nden, Amerika’ya peder veya akrabalarının yanlarına gitmek ve Osmanlı tabiiyetinden çıkmak isteyen Hristiyan çocuklarının sinn-i bulûğ yaşında olmayanların gitmesine izin verilmeyeceği, peder veya velileri bizzat gelerek izin verirse çıkışlarına izin verileceği bildirilmiştir.

⁴⁵ 1913 tarihine gelindiğinde ihtida yaşı on beşten yirmiye yükseltilmiştir. Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad*, (Çev. Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.93-94.

⁴⁶ BOA, BEO.756-56688; BOA, DH.MKT.2715-54.

⁴⁷ BOA, BEO.3211-240782., R.1323 (M.1908), Trabzon’da henüz on üç yaşında baliğ olmayan Varmofili adlı kızın Müslüman komşusu tarafından iğfal edilerek kaçırılması üzerine ailesi ve patrikhane tarafından ilgili makamlara müracaata bulunulmuştur. Bahsi geçen kız çocuğunun bulûğa erişene kadar bir İslâm hanesine verildiği tespit edilmiş olup sinn-i bulûğa erişmeyenlerin ebeveynlerine teslim edildiği belirtilerek kız çocuğunun validesine teslim edilmesi talep edilmiştir.

⁴⁸ BOA, DH.H.63-3., R.1330 (M.1914), Papaz Nikola tarafından Fener Metropolitli Yermanos Efendi’ye çektiği telgrafta, Mecidözü Kaymakamlığı’nın Sofya adlı kızı ailesine teslim etmeyip Müslüman hanesine bıraktığını, kanunen on dört yaşını tamamlayanların mezhep değiştiremeyeceklerini belirtmiştir. Telgrafın devamında bu gibi durumlara engel olunmaz ise Hristiyanların huzurunun kalmayacağına ifade etmiştir.

⁴⁹ BOA, DH.MKT.1640-12., R.1305 (M.1889), Bükreş’te neşrolan Zeraktuk adlı gazetede Humus’ta on iki yaşlarında üç kız çocuğunun Müslümanlar tarafından zorla kaçırılarak zorla İslâm dinine geçirildiği yazılmıştır. Suriye Vilayeti’nden alınan bilgiye göre Humus’ta bir sene zarfında üç Hristiyan kadının kendi rızalarıyla İslâm’a geçtikleri ve bunu Liva İdare Meclisinde de ifade ettiklerini, mezkûr gazetenin asılsız haber yaptığının açıkça belli olduğu anlaşılmıştır.

konsoloslar da olaya müdahil olmuştur.⁵⁰ Devlet, sorunun büyümemesi ve müdahalelerin önüne geçmek⁵¹ için bu türden iddiaların aslı olup olmadığı konusunda oldukça dikkatli davranmış ve gerekli tahkikatın yerel yöneticiler tarafından sağlıklı bir şekilde tamamlanmasını istemiştir. Tahkikatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde bölgede bulunan idare meclisleri etkin rol oynamıştır. Usulen, bulûğ yaşında olmadığı veya zorla ihtida ettirildiği iddia edilen kişi, bölge idare meclisine getirilmiş ve aralarında meclis reisi, bölgenin Müslim ve Gayrimüslim dini reisleri ve çocuğun ailesinin⁵² de hazır bulunduğu toplantıya çıkartılmıştır.⁵³ Bahsi geçen kişinin Tezkire-i Osmaniye'ye göre on beş yaşından büyük olduğu ve herhangi bir zorlama olmadan kendi arzusu ile İslâmiyet'e geçmek istediği⁵⁴ anlaşıncı kişinin İslâmiyet'e geçişi kabul edilmiştir.⁵⁵ Şayet kişinin on beş yaşından küçük olduğu anlaşılırsa din değiştirmesi tasdik edilmemiş ve çocuğun ailesinin yanına teslim edilmesi sağlanmıştır.⁵⁶ Ancak çocuk, ailesi veya ailesinin bağlı bulunduğu cemaate ait bir haneye gitmek istemez ve ihtida konusunda kararlı olursa çocuğun ebeveynlerine teslimi konusunda ısrarcı olunmamış ve çocuğun talebi dikkate alınmıştır.⁵⁷ Bu noktada genellikle mürâhik ve mürâhika olarak ifade edilen çocuğun⁵⁸ on beş yaşına kadar güvenli bir yerde muhafazasının sağlanması gerekmiştir. Bunda çocuklara ebeveynleri veya eski cemaat mensupları tarafından bir zarar verilmesi veya zorla tekrardan İslâm dinine geçme düşüncesinden vazgeçirilme endişesi etkili olmuştur.⁵⁹

⁵⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 67.

⁵¹ Selim Deringil, *a.g.e.*, s.108.

⁵² İhtida eden çocuğun ikna edilmesi için çocuk ve ailesi ayrı bir odaya alınarak çocuğun ailesi tarafından ihtidadan vazgeçmesi yönünde konuşmasına fırsat verilmiştir. Selim Deringil, *a.g.e.*, s.90.

⁵³ BOA, DH.MKT.2715-54., R.1324 (M.1909), Isparta Mutasarrıflığına yapılan şikâyet, demirci çırağı olarak bölgede çalışan ve validesi başka kazada bulunan Pavli adlı kişinin on üç yaşında olduğu ve İslâm yapılmak için Pavli'nin 3 gündür zorla alıkonulduğu ifade edilmiştir. Şikâyet üzerine yapılan incelemede ihtida arzusunda olanların usulen talepte bulunmalarını ve Meclis-i İdare'de reis ve meclis içerisinde olan dini reislerin huzurunda kişinin yaşına bakılacağı ve sinn-i rüşde baliğ olduğu anlaşılırsa İslâm'a geçmesi konusunda gerekli işlemlerin yapılacağı belirtilmiştir. Şayet iddia edildiği gibi zorla İslâm'a geçirilme durumu varsa buna asla izin verilmemesi vali tarafından istenmiştir.

⁵⁴ BOA, DH.MKT.1680-1., H.1307 (M.1889), Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne yazılan yazıda, Biga'da sinn-i bulûğa ermeyen bir kızın iğfal edilerek İslâm geçirildiği hakkında şikâyetle bulunulduğu belirtilmiştir. Şikâyet üzerine mutasarrıflık tarafından yapılan incelemede bahsi geçen kızın kendi meyl, arzu ve vicdaniyle İslâm'a geçtiği, bunun ispatı ve gerekli muamelelerin yapılması için metropolit vekilinin Meclis-i İdare'ye davet edildiği ancak metropolit vekilinin davete icabet etmediği belirtilmiştir.

⁵⁵ BOA, DH.MKT.1679-14., H.1307 (M.1889), sinn-i bulûğda olmayan bir Rum kızının iğfal (kandırma) edilerek İslâm'a geçirildiği konusundaki şikâyet Patrikhane tarafından telgraf ile gönderilmiştir. Biga mutasarrıflığından yapılan incelemede bahsi geçen kişinin doğum tarihi belirtilip bulûğ yaşını geçtiği gösterilmiştir.

⁵⁶ BOA, DH.ŞFR.299-11., R.1318 (M.1902), Petriç Metropolit vekilinin Patrikhane'ye çektiği telgrafta bahsi geçen kız meselesinde, yapılan inceleme sonucunda kızın daha sinn-i bulûğa erişmediği ve ailesine teslim edildiği Selanik Valisi tarafından Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir.

⁵⁷ BOA, DH.H.63-3., R.1330 (M.1914), Papaz Nikola tarafından Fener Metropolitli Yermanos Efendi'ye çektiği telgrafta, Mecidözü Kaymakamlığı'nın Sofya adlı kızını ailesine teslim etmeyip Müslüman hanesine bıraktığını, kanunen on dört yaşını tamamlayanların mezhep değiştiremeyeceklerini belirtmiştir. Sivas Valiliği tarafından yapılan tahkikatta Mecidözü'ne bağlı karyede yaşayan ve Müslüman olmak isteyen Rum Milleti'nden Sofya adlı kişinin R.1329 tarihinde ailesine teslim edildiği ve kızın da ailesi tarafından bir papazın hanesine teslim edildiği ancak kızın, papazın hanesinden kaçıp Çorum'a firar edip Çorum Meclis-i İdare azalarından Şevket Bey'in hanesine sığındığı anlaşılmıştır. Ayrıca bahsi geçen kız ihtida konusunda ısrarcı olup yirmi yaşında olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine kızın yaşının İslâmiyet'i kabul etmesine engel ise ailesine teslim edilmesinin uygun olmayacağı bu sebeple uygun bir yere yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

⁵⁸ BOA, HR.MKT.107-44., H.1271 (M.1855), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilmiş ve İslâmiyet'i kabul etmiş olan bir Ermeni çocuğun henüz hadd-i bulûğa erişmediği iddia olunmuştur. Yapılan inceleme sonunda çocuğun mürâhik olduğu anlaşılmıştır.

⁵⁹ BOA, DH. MKT. 2502-132., R.1317 (M.1901), Amasya'da ihtida eden bir kızın hemşiresi (kız kardeşi) olan on dört yaşındaki Olofisiya adından kız, yerel yönetime gelip ebeveynlerinin Sinop Ortodoks cemaatinden olduğunu, hemşiresinin ihtida etmesinden dolayı kendisinin de ebeveynleri ve cemaati tarafından tehdit edildiğini ve bu bölgede can güvenliğinin olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca kendisinin de sinn-i bulûğa erdiğinde ihtida etme

Bunun için özellikle bölgesinde itimat edilen ve tercihen düzenli bir aile hayatı olan kişilerin hanesi seçilmiş ve çocuklar bulûğ yaşına gelene kadar o hanede ikamet ettirilip koruma altına alınmıştır.⁶⁰ Ayrıca, din değiştirme talebinde bulunan mürâhik ve mürâhika diye adlandırılan çocuğun eski toplumundan kopup yeni bir hayata başlayacak olmasından yeni hayatında zorluk çekmemesi için eğitim hayatına devam etmesine⁶¹ veya iş hayatında kendisine bir yer bulmasına olanak sağlanmıştır.⁶² Bu konuda şunu da ifade etmemizde fayda vardır. Çocuğun istediği yerde kalma durumu sadece İslâm'a geçmek isteyen çocuklar için geçerli olmamıştır. Ebeveynlerinden biri İslâm'a geçen bir çocuk talep ederse eski cemaatine ait uygun bir mahalde kalmıştır.⁶³

Bu gibi durumların dışında kendi rızasıyla değil de kaçırılma, tehdit ve baskı neticesinde İslâm dinine geçtiğini iddia eden kişiler de olmuştur. Genellikle şikâyetlerinde kişiyi kaçırma veya tehdit eden kişiye yerel yöneticiler başta olmak üzere devlet tarafından bir ceza verilmediği iddia edilmiş olsa da devlet bu türden iddiaların üzerinde hassasiyetle durmuş⁶⁴ ve gerekli tahkikat neticesinde iddia edildiği gibi zorlama veya kaçırma durumu söz konusu ise bu suça karışan kişilere belirli bir süre hapis cezası vermiştir.⁶⁵

niyetinin olduğunu ve hemşiresiyle birlikte ebeveynlerinin yanına gitmek istemediklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine kızın ihtida etme niyetinin de olduğu belirtilerek sinn-i bulûğ gelene kadar geçici bir süreliğine bu kızların emin ve muhafazalalı bir mahalde ikametlerinin sağlanması kabul edilmiştir.

⁶⁰ BOA, BEO.2996-224632., Misal olarak, H.1325 (M.1907) senesinde, Berat Sancağı'na bağlı Fır Karyesi'nde Lota Sota adlı kadının kerimesi (kızı) Konstantina'nın on iki yaşında olduğu ve nahiye müdürü tarafından kandırılarak ihtida ettirileceği, metropolit tarafından şikâyet edilmiştir. Şikâyet üzerine yapılan incelemede bahsi geçen kızın bir müddet nahiye müdürünün hanesinde hizmetçi olarak görev yaptığı, Ramazan ayından 10 gün evvel ebeveynlerinin hanesine gittiği ve iki buçuk ay orda kaldığı ifade edilmiştir. Kız çocuğunun ebeveynlerinin yanında kaldığı müddet boyunca kötü muamele gördüğü ve buna dayanamayıp nahiye müdürünün hanesine gidip ihtida etme arzusunu dile getirmiştir. Bunun üzerine kız Berat'a gönderilmiştir. Liva-ı İdare Meclisi'nde Gayrimüslim azalarında hazır olduğu içtimada konu gündeme alınıp, bulûğ yaşının on beş olduğu, kızın bu yaşta İslâmiyet'i kabul edemeyeceğine karar verilmiştir. Alınan karar üzerine çocuk, ebeveynlerine ya da metropolitin hanesine gitmek istemediğini ifade etmiştir. İhtida eden çocuğun on beş yaşından birkaç yaş aşağıda olması halinde ebeveynlerine teslim edilmesi gerektiği, şayet on beş yaşına az bir süre kaldıysa ve müreâhik ve mürâhika durumundaysa ebeveynlerinin yanına dönmesi konusunda ikna edilemezse geçici süreliğine güvenli bir yere yerleştirilmesinin usulden olduğu gereğinin yapılması istenmiştir. Nahiye müdürünün elli-elli beş yaşlarında müteehhil (evli) ve evlatları olan birisi olduğu ifade edilerek, müdürün hanesinin uygun olduğu belirtilmiştir.

⁶¹ BOA, BEO.756-56688., H.1313 (M.1896), Kartal Kazasına bağlı Paşa Karyesinde arabacı Mehmed adlı kişinin yanında yavaşmalık yapan ve ihtida etmek isterken Rumlar tarafından kaçırılıp Kadıköy metropolitliğine teslim edilen on üç yaşındaki Vasil adlı çocuğun daha bulûğ erişemediğinden İslâmiyet'e geçişinin tasdik edilemeyeceği bulûğ erince İslâmiyet'e geçişinin tasdik edileceği belirtilmiştir. Ayrıca Vasil adlı çocuğun Patrikhaneye gitmeye istinkaf (korktuğu) ve kazaya gitmesinin uygun olmayacağı ifade edilip, bulûğ gelinceye kadar Hristiyan ismiyle Mekteb-i Sanayi'ye kaydedilmesi Adliye ve Mezâhib Nazırı tarafından istenmiştir.

⁶² BOA, DH.ŞFR.513-95., H.1332 (M.1913), şifreli telgrafta Zor Mutasarrıfı ihtida için hanesine gelen Ermeni kadın ve çocukların ihtidanın resmen tamamlanmasına kadar hanesinde kalmasının uygun olacağını ancak daha sonra bunların Ermenilerin arasına bırakılmasının uygun olmayacağından kadın ve çocuklarının Mekteb-i Sanayi'de halıcılık zanaatında çalıştırılmalarını talep edilmiştir.

⁶³ BOA, DH.MKT.1389-76., H.1303 (M.1886), İbrahim adlı mühtedi, İslâm'a geçmeden birkaç ay evvel oğlunu bir akrabasına bıraktığını ancak İslâm'a geçtikten sonra oğlunu tekrardan yanına almak istemiştir. Çocuk pederine teslim edilmesine rağmen 15 gün sonra firar edip önceden bulunduğu Papaz Nişan Efendi'nin hanesine gitmiştir. Bunun üzerine çocuk papazlar tarafından hükümet konağına götürülmüştür. Çocuk burada, hiçbir şekilde pederinin evine gitmeyeceğini ve kendisine bu konuda herhangi bir baskı olmadığını ifade etmiştir.

⁶⁴ BOA, HR.MKT. 47-81; BOA, HR.MKT 61-47., H.1268 (M.1852), Arnavutluk ahalisinden olan Katerina adlı kadının validesi öldükten sonra Filibe'de bulunan Talip Ağa adlı kişinin kendisini İslâm dinine geçme konusunda tehdit ve baskı yaptığı yönünde şikâyeti olmuştur. Bunun üzerine devlet, şikâyetin aslı olup olmadığını araştırılmasını ve tehdit ve zorlama ile din değiştirmenin hukukî olmayacağını ifade etmiştir.

⁶⁵ BOA, TFR.I.KV.64-6327., R.1320 (M.1904), Kumanova'da yaşayan ve yirmili yaşlarında olan Refik Cemal'in, Zirnofça Karyesi'nden bir kızı cebren kaçıracak ihtidaya zorladığı kızın babası tarafından şikâyet edilmiştir. Şikâyet

Yukarıda da belirttiğimiz üzere şikâyet konu olan kişinin yaşının belirlenmesi için ilk olarak üzerinde adı, doğum tarihi, peder ve validelerinin adı, boy, göz, sima ve değişmeyecek alâmetlerinin kayıtlı olduğu Tezkire-i Osmaniye'ye bakılmıştır. Ancak devrin şartları içerisinde doğan kişinin tam zamanında nüfusa yazılmadığından kişinin gerçek yaşının tespitinde kesin sonuca varılamadığı durumlar da olmuştur. Bu sebepten kimi zaman bahsi geçen çocuğun bulûğa erişip erişmediği konusunda doktor tarafından muayene yapılması gerekmiştir. Buna örnek olarak H.1322 (M.1906), Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan durum verilebilir. H.1322 (M.1906), Diyarbakır Vilayetine bağlı Maden Sancağı'nda yer alan Cami-i Kebir mahallesinde yaşayan bir Ermeni, Bayzar bint-i Haçtur (Haçtur kızı Bayzar) adlı kızının zorla Salih adlı kişi tarafından kaçırılıp İslâm dinine geçirileceği yönünde şikâyetle bulunulmuştur. Şikâyetle din değiştirme yaşının on beş olduğu belirtilip bahsi geçen kızın R.1309 senesi Şubat ayında doğduğu ve henüz on iki yaşında olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine kız çocuğuna ait olduğu iddia edilen Tezkire-i Osmaniye ibraz edilerek bulûğ yaşında olmadığı kanıtlanmaya çalışmış, yöneticiler tezkirenin başka birisine mi ait olduğu konusunu teyit etmek için nüfus kaydından kızın doğum tarihine ulaşmayı amaçlamışlardır. Liva İdare Meclisi bu konuyu gündemine almış ve durum hakkında değerlendirme yapmıştır. Yapılan değerlendirmede, bahsi geçen kıza ait olduğu iddia edilen Tezkire-i Osmaniye'nin kıza ait olduğu ancak kızın ifadesine göre kayıt gıyaben yapılmıştır. Ayrıca kızın görüntü itibarıyla on beş yaşını aştığı ifade edilip kızın gerçek yaşının kaç olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Öteden beri şeref-i İslâm'a müşerref olma arzusunda olduğunu hiçbir taraftan zorlama ve tehdit görmeden İslâm'a geçmek istediği ifade edilen kızın bulûğa erişip erişmediğine dair muayene yapılmıştır. Meclis azalarından Yusuf Efendi adlı kişinin evinde yapılan muayenede de kızın yaklaşık bir seneden beri bâliğa (regl) olduğu ifade edilmiş ancak kızın on beş yaş yaşında olmadığı anlaşılmıştır. Kız çocuklarının memalik-i hârre de (çok sıcak bölge) sekiz yaşından on yaşına kadar, memalik-i mutedil de (ılıman) on yaşından on üç yaşına kadar ve diğer yerlerde on üç yaşından on altı yaşına kadar bulûğa erdikleri ifade edilmiştir. Yapılan tabip kontrolünden sonra da bulûğ yaşının on beş olduğu vurgulanıp, raporun bu şekilde kızın bulûğa erdiğini söylemesinin bu gerçeği değiştirmeyeceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine meselenin idare meclisi tarafından çözüme kavuşturulamayacağını ya kızın muhtariyetini alana kadar Yusuf Efendi'nin hanesinde muhafaza edilmesine ya da pederine teslim edilmesine dair kararın İstanbul tarafından verilmesi talep edilmiştir. Adliye ve Mezâhib Nezâreti bunun üzerin Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, bulûğa ermemiş ve mürâhika olanların ebeveynlerinin yanlarına gitmek istemezler ise onlara emniyetli ve münasip bir yerde ikamet ettirilmesinin usul olarak benimsendiğini belirtmiştir.⁶⁶

Bu gibi durumların dışında başka bir devletin tebaası olup, ihtida edip Osmanlı tabiiyetine girme arzusunda olanlar da olmuştur. Bu noktada ilgili yabancı devlet ihtidaya engel olmak için konsolosları veya tercümanları nezdinde ihtida talebinde bulunan kişinin bulûğ yaşında olmadığını iddia ederek en kısa sürede kişinin geri iadesini talep etmiştir. Devlet bu gibi durumlarda ihtida eden kişiyi konsolos veya tercüman ile görüştürüp, daha sonra bulûğ yaşında olduğunu göstermesi ve ihtida kararında olduğunu ifade etmesi için Gayrimüslim azalarının da hazır olduğu Meclis-i İdare içtimasına çıkarmıştır.⁶⁷ Ancak kimi zaman yabancı devlet

üzerine derhal kız bulunarak babasına teslim edilmiştir. Refik Cemal ise bir kısa bir süre hapsedilmiş olsa da çıktığı günün akabinde kadınlara sarkıntılık etmiştir. Bunun üzerine ilk trenle Üsküp'e gönderilmiştir.

⁶⁶ BOA, DH.TMIK.M. 222-2.

⁶⁷ BOA, DH.MKT. 2566-77., R.1317 (M.1901), Yunanistan'ın Karayna Karyesi ahalisinden Miço veledi Konstantin'in yirmili yaşlarında olduğu ve ihtida edip Devlet-i Aliyye tabiiyetine geçmeyi istemiştir. Bunun üzerine Alasonya Yunan konsolosuna bahsi geçen kişinin daha on beş yaşına gelmediğini bu sebepten geri iade edilmesini talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nde din değiştirme yaşının on beş olarak belirlendiği ve bahsi geçen tarih içerisinde Konstantin'in bu yaşı geçtiği belirtilip, ihtida eden kişinin mensubu olduğu konsolos ile görüşükten sonra İslâm'a

temsilcileri bu durumu kabullenmemişler ve kendi ülkelerinde kabul edilen bulûğ yaş sınırını örnek göstererek ihtida eden kişinin daha bulûğa erişmediğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Devlet bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti'nde bulûğ yaşının on beş olarak kabul edildiğini yabancı devletlerde kabul edilen bulûğ yaş sınırının bağlayıcılığının olmadığını ifade ederek talebi geri çevirmiştir.⁶⁸

II-Boşanma Sonrası Çocukların Hangi Dinde Kalacağı Meselesi

Şer'i hukuka göre Müslüman bir erkeğin Gayrimüslim bir kadınla evlenmesinde engel olmayıp bu evlilikten dünyaya gelecek olan çocuklar Müslüman olarak kabul edilmiştir.⁶⁹ Ancak Müslüman bir kadının Gayrimüslim erkekle evlenmesine izin verilmemiş olup sadece Müslümanla evlenmesine izin verilmiştir.⁷⁰ Bu noktaya kadar bir sorun gözükmezken Gayrimüslim çiftlerden birinin Müslüman olmasından sonra çocukların velayetinin kimde kalacağı ve hangi dine mensup olacakları meseleleri ortaya çıkmıştır. Devlet genel prensip olarak Gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma işlemlerini aile hukuku çerçevesinde kendi din adamlarının yetkisine bırakmıştır.⁷¹ Ancak çiftlerden biri Müslümanlığa geçtiğinde devletin olaya müdahalesi söz konusu olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz prensibe göre erkek Müslüman olursa karısına Müslüman olmayı teklif edebilir şayet olumsuz bir yanıt alırsa ister evliliğini devam ettirebilir isterse kadı huzurunda dini yönden farklılık yaşadığını belirterek karısını boşamak isteyebilmektedir.⁷² Şayet kadın Müslüman olursa eşine Müslümanlığa geçmesini teklif eder, eğer eşi Müslümanlığa geçmeyi istemezse Müslüman bir kadının Gayrimüslim bir erkekle evli kalamayacağından boşanması sağlanmıştır. Şüphesiz bu durumu eşinden ayrılmak için kullanan kadın ve erkekler de olmuştur.⁷³ Bu şekilde aile birliğinin bozulmasından sonra, evlilikten olan çocukların kimin velayetinde kalacağı ve hangi dine mensup olacağı sorunu ortaya çıkmıştır.

Klasik dönemde küçük yaşta olan çocukların anne bakımına ihtiyacı olacağı düşüncesinden velayet anneye verilmiş olsa da çocuğun bakımında bir zorluğun olmayacağı durumlarda "hayru'l-ebeveyne" anlayışıyla çocuğun velayeti Müslüman olan tarafa verilmiştir.⁷⁴ Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde devrin siyasi şartlarının da etkisiyle çocuğun kimde kalacağı konusunda bazı değişiklikler meydana gelmiş ve bu durum ebeveynler arasında tartışmaların çıkmasına neden olmuştur. Çıkan tartışmalar da konu ilk olarak yerel yönetim tarafından çözüme kavuşturulmak istenmiş olsa da sorunun çözümünde genellikle İstanbul'a

geçmesinin tasdik edildiği ifade edilip, Metropolit vekili ve meclisin Hristiyan azalarının da olduğu Meclis-i İdare toplantısında kişinin bulûğ yaşını geçtiği ve İslâm'a geçtiği kabul edilmiştir.

⁶⁸ BOA, HR.TH.291-93., R.1319 (M.1904), Yunan tebaasından olup ihtida eden Evanti Ermandorov adlı kızın değiştirilmesine Yunan konsolosu itiraz edip kızın konsolosluğa teslimini İstanbul'dan talep etmişlerdir. Talepte kızın yirmi bir yaşından ufak olduğu ve fail-i muhtariyetinin olmadığı belirtilmiştir. İlerleyen süreçte Yunan sefaret tercümanlarından Sabuncuoğlu adlı kişi hususi olarak Mezâhib Müdüriyetine gelerek on üç-on dört yaşlarında bir Yunan kızının İslâm'a geçirilmek istendiğini, buna engel olunması gerektiğini ifade etmiştir. Yapılan incelemede kızın on sekiz-yirmi yaşlarında olduğu ve İslâmiyet'i kabul etmesinde mâni bir durumun olmadığı ifade edilmiştir. Yunan tarafı kızın Yunan devleti tarafından bulûğ yaşı olarak kabul edilen yirmi bir yaşına gelmediğini öne sürmüştür. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti'nde bulûğ yaşının on beş olarak kabul edildiği bu sebepten kızın din değiştirmesinde bir sakıncanın olmadığı tercümana bildirilmiştir. Ancak yine de ilerleyen bir tarihte kız ile tercümanın görüştürülmesi kabul edilmiştir.

⁶⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, T.T.K., Ankara 1996, s. 15

⁷⁰ Raphaela Lewis, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, (Çev. Adile Runa Orhunsoy), Alter Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 98.

⁷¹ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 160; Ahmet Akgündüz, *Pax Ottoman Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 18-19.

⁷² Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 201.

⁷³ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 205.

⁷⁴ Osman Çetin, *a.g.e.*, s. 71.

danışılmıştır.⁷⁵ Şikâyetlere baktığımızda şikâyetin temelinde çocuğun ebeveyni veya eski cemaati tarafından kaçırılması yatmaktadır.⁷⁶ Genellikle Gayrimüslim ebeveynler, çocuğunun zorla yanından alındığını ve zorla Müslüman yapılacağını iddia etmişlerdir. Gayrimüslim ebeveynler bu iddialarını dile getirirken bağlı bulunduğu cemaatten destek görmüş ve yerel yönetimi bu duruma seyirci kalmak ve hatta destek olmakla suçlamıştır.⁷⁷ Devlet bu gibi durumlarda, din değiştirmek için bulûğ yaşı olarak kabul edilen on beş yaşında olma şartının arandığını, bu yaşta olmayanların din değiştirme taleplerinin bulûğa erene kadar bekletildiğini ifade etmiştir. Ayrıca ebeveynlerinden biri İslâm'a geçen çocukların, zorla ebeveyninden alınmasının mevzubahis olmadığını, din değiştirme sırasında çocuğun hangi ebeveyninin yanındaysa onun yanında bırakılmasını ve bulûğ yaşına geldiğinde de hangi dine geçmek istediğine kendisinin karar vermesi yönündeki usulün takriben 1860-1870'lerden beri uygulandığı dile getirilmiştir.⁷⁸

Ebeveyni Müslüman olduktan sonra ebeveyni vefat eden çocukların durumu da tartışma konusu olmuştur. Genellikle ihtida eden kişinin eski eşi çocukların tekrardan kendisine verilmesini talep etmiş olsa da yukarıda belirttiğimiz din değiştirme sırasında hangi ebeveyninin yanındaysa onun yanında bırakılması prensibi doğrultusunda çocukların görüşü alınarak çocukların istemesi halinde ebeveynine verilmemiş ve bizzat devlet tarafından uygun bir yerde bulûğ yaşına kadar muhafazaları sağlanmıştır. Bu duruma bir örnek olarak R.1317 (M.1902) tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nde yaşananları verebiliriz. Rum Milleti'nden olup Diyarbakır'da ikamet eden doktor Panyato Mavraki adlı kişi Rum Milleti'nden olan Mariya adlı kadınla izdivaç etmiştir. Bu izdivaçtan tahminen dokuz ve on yaşlarında iki kız çocuğu ve iki ve dört yaşında iki erkek çocuğu olmuştur. Ancak daha sonra Panyato Mavraki ihtida edip Eyüp Sabri ismini almıştır. İhtida eden Eyüp Sabri Efendi'nin vefatından önce iki kız çocuğunu Rum Milleti'nden olan Mariya adlı validesinden kaçırdığı ve İstinaf Mahkemesi Başkâtibi Abdülkadir Efendi'ye teslim ettiği iddia edilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır Rum Kilisesi'nin bağlı bulunduğu Antakya Rum Patrikliği bahsi geçen kız çocuklarının validelerine teslim edilmesini talep etmiştir. Patriklik, Dahiliye Nezâreti tarafından bu talebin dikkate alınmamış olduğunu ve hatta mahalli idarece validelerinde kalan iki erkek çocuğunda cebren alınmasına

⁷⁵ BOA, BEO.2880-215975., R.1322 (M.1906), Hristiyan bir erkek ile evli olup ihtida etmeye karar vermiş olan bir kadın, on iki yaşındaki kerimesini (kızı) yanına almak istemektedir. Kız çocuğunun pederinin yanında cebren tutulduğu ifade edilip, çocuğun pederde mi yoksa valide de mi kalacağı konusu Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa tarafından sorulmuştur. Adliye ve Mezâhib Nezâreti ile yapılan yazışmalar neticesinde ebeveynlerinden biri Hristiyan olan çocukların din değiştirme sırasında hangi ebeveyninde ise onda kalacağına ve bulûğ yaşına gelince hangi dine geçeceklerine kendilerinin karar vereceğine karar verilmiştir.

⁷⁶ BOA, DH.MKT.1793-112., R.1306 (M.1890), Radovişte ahalisinden mühtedi İsmail adlı kişinin sekiz yaşındaki oğlunu sünnet ettirmek arzusunda olduğu, bunun üzerine Ustrumca Metropolitin hanesine kaçırıldığına dair Selanik Vilayeti'nden tebligat gelmiştir. Bunun üzerine verilen cevapta çocuğun geri verilme konusunda imtina edildiği belirtilip, kanun gereği ebeveynlerinden bir ihtida eden bulûğa ermemiş çocukların ihtida sırasında ebeveynlerinin hangisinin yanında ikamet ediyorsa onun yanında kalması gerektiği ifade edilip çocuğun pederine teslim edilmesi istenmiştir.

⁷⁷ BOA, DH.TMIK.M.111-11., H.1319 (M.1901), Rum Patrikliği'nden gelen yazıya göre, Diyarbakır Vilayeti'nde Mariye adlı kadın, doktor Panayot Mavraki ile izdivacıdan dünyaya gelen ve henüz bulûğ yaşına gelmeyen Sofya ve Artemis? adlı iki kız çocuğunun kendi yanında bulunduğu halde zevcesi İslâmiyet'i kabul ettikten sonra vefat etmesi üzerine çocukların polis marifetiyle kendisinden alınarak İslâm'a geçirileceklerini iddia etmiştir.

⁷⁸ BOA, DH.MKT. 2601-55., R.1319 (M.1903), bir müddetten beri taşrada bulunan ve balığ olmayan Rum kız ve erkek çocukların ihtida ettikleri ve İslâm'a geçtiklerinde muhtariyetlerine dair verdikleri teminat kabul edilmesine rağmen daha sonra bu çocukların ailelerine teslim edilmediği, kız kaçırıp din değiştirmesine neden olanlar hakkında da hukukî bir işlem yapılmadığı Rum Patrikliği tarafından iddia edilmiştir. İddia üzerine verilen cevapta, Osmanlı Devleti'nde din değiştirme yaşının on beş olduğu, bu yaşta olmayanların din değiştirme taleplerinin yaşları bulûğa erene kadar bekletildiği ifade edilmiştir. Ayrıca ebeveynlerinden biri İslâm'a geçen çocukların, zorla alınması mevzubahis olmayıp din değiştirme sırasında hangi ebeveyninin yanındaysa onun yanında bırakılması ve bulûğ yaşına geldiği vakit kendi kararını verilmesi usulünün takriben 40 seneden beri uygulandığı dile getirilmiştir.

dair teşebbüsün olduğunu iddia etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, kanunen ihtida sırasında çocuklar ebeveynlerinden kimin yanında ikamet ediyorsa velayetinin onda kalacağı, Eyüp Sabri Efendi'nin ihtidası sırasında bahsi geçen iki erkek çocuğun validesinin yanında olduğu, kız çocuklarının ise kendi yanında olduğu belirtilmiştir. Kanunen bulûğ yaşı olan on beş yaşında kişinin istediği mezhebe geçeceğinden bahsi geçen çocukların on beş yaşına kadar bahsi geçen yerlerde kalmasını ve on beş yaşında istedikleri mezhebe geçmelerinin uygun olacağı bildirilmiş olup, kız çocuklarından birisi Başkatip Abdülkadir Efendi'nin diğeri ise Kâtip Şükrü Efendi'nin korumasına bırakılmıştır. Ancak yine de kız çocuklarının İdare Meclisi'nde ruhani reislerin önünde fikrinin alınması ona göre hareket edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Şefike ve Azize adlarını alan bu iki kız çocuğu ruhani reislerin önünde kendilerinin de İslâm dininden olup Hristiyanlığa geçmek istemediklerini ve validelerinde kalmak istemediklerini ifade etmişlerdir.⁷⁹

III-İhtida Sonrası Nüfusa Kayıta Yaşanan Sorunlar

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Tezkire-i Osmaniye adı verilen kimlikte, kişinin kişisel bilgileri dışında dini ve milleti gibi bölümlerde mevcuttur. Bu noktada ihtida eden ebeveyninde kalan çocuğun nüfusa hangi dine kaydolacağı meselesi gündeme gelmiştir. Genellikle ihtida eden ebeveyn çocuğunun İslâm olarak kaydedilmesini arzu etmiş olsa da kanunen bulûğ yaşına kadar çocukların din değiştiremeyeceklerinden bu talep olumsuz karşılanmış ve çocuklara Müslüman olarak Tezkire-i Osmaniye çıkartılmamıştır. Tezkire-i Osmaniye'nin çıkartılmaması çocukların gündelik hayatlarını olumsuz etkileyeceğinden kimi zaman ihtida eden ebeveyn, bulûğ yaşında değiştirilmek üzere çocuğunun eski cemaatinin nüfusuna kaydedilmesini ve bunun üzerinden Tezkire-i Osmaniye verilmesini talep etmiştir.⁸⁰ Kimi zaman ise ihtida eden kişi olumsuz talep karşısında resmi işlerin Tezkire-i Osmaniye olmadan yapılmasını talep etmiştir. Misal olarak, R.1321 (M.1905), Sason Rum Cemaatinden olan ve ihtida ettikten sonra Fatma ismini alan kadının eski kocasından olan iki oğluna Tezkire-i Osmaniye çıkartılmasını talep etmiştir. Talep üzerine bu türden çocukların bulûğ yaşı olan on beşe gelmedikçe haklarında ifanın mümkün olmaması nedeniyle Tezkire-i Osmaniye'nin çıkartılmadığı ifade edilmiştir. Ancak Fatma adlı kadın şifahen çocuklarını Tophane-i Âmire Sıbyan Alayına kaydettirmek istediğini Tezkire-i Osmaniye'nin olmaması nedeniyle kayıt yaptıramadığını mümkün olması halinde çocukların okula kaydedilip sinn-i bulûğa geldiklerinde Tezkire-i Osmaniye'nin çıkartılmasını talep etmiştir.⁸¹

Ebeveynleri ihtida edip İslâmiyet'e geçenlerin dışında bir Gayrimüslim cemaatten diğerine geçen çocukların da nüfusa kayıtlarında da sorun olmuştur. Genel olarak Gayrimüslimlerin İslâm dışında başka bir dine geçmesi hoş karşılanmamış olsa da⁸² misyonerlerin artan faaliyetleri neticesinde Gayrimüslimler arasında mezhep değişikliği sıkça görülmüştür.⁸³ Yetişkin bir Gayrimüslim mezhep değiştirdikten sonra tekrardan nüfusa kaydolması için geçtiği cemaatten gönderilecek olan ilmühaber üzerine Sicil-i Nüfus Nizamnâmesi'nin 10'uncu maddesine göre işlem yapıldığı belirtilmiştir⁸⁴ olup, sinn-i bulûğa ermeyenlerin getirecekleri

⁷⁹ BOA, DH.MKT.571-68.

⁸⁰ BOA, DH.MKT.852-44., R.1320 (M.1904), Suriye Vilayeti'ne gönderilen yazıda ihtida ettiği belirtilen kadının (üstü çizilen bilgide kadının Şam-ı Şerif Ermeni Katoliklerinden olduğu belirtilmiştir) kız ve erkek çocuklarının bulûğ yaşına erene kadar bağlı bulundukları cemaatin nüfus defterlerine kaydedilmesi ve kendilerine Tezkire-i Osmaniye'nin verilmesi talep etmiştir.

⁸¹ BOA, DH.MKT.956-45

⁸² İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 67-68.

⁸³ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 546.

⁸⁴ BOA, DH.MKT.2485-36.

ilmühabere göre mi işlem yapılması gerektiği, yoksa sinn-i bulûğa erene kadar bunların mezhep değiştirme durumları bekletilmesi mi gerektiği sorulmuştur. R.1317 (M.1901) senesinde Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nden gelen cevapta, ebeveynleri başka bir mezhebe geçen sagirlerin (küçükler) ebeveynleriyle ayrı düşmemesi için o mezhebe geçtiği kabul edilmesi yönünde, münferiden (bireysel) başvuran sagirlerin başvurusunun da kabul olmayacağı bildirilmiştir.⁸⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 1917 tarihine kadar bulûğ yaşı on beş olarak kabul edilmiştir. Bir kişinin hukuken sorumluluk alabilmesi ve başka bir dine geçebilmesi için on beş yaşından gün almış olması gereklidir. On beş yaşından gün almayan kişilerin din değiştirmelerine hukuken imkân tanınmamıştır. Genellikle gençlik döneminde olan bir kişi İslâm'a geçmek istediğinde ebeveynleri, bağlı bulunduğu dini cemaat veya yabancı bir devlet bu duruma bulûğ yaşını bahane göstererek itiraz etmiştir. Devlet, sorunun çözümü için ihtida eden kişinin yaşının tespit etmeye çalışmıştır. İlk olarak kişinin nüfus kaydına bakılmış olup kayıtlardan kesin bir sonuç elde edilememişse bahsi geçen kişi doktor muayenesinden geçirilerek yaşın tespitine gidilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda kişi on beş yaşından büyük ise bölge de bulunan Meclis-i İdare'de, Gayrimüslim cemaat reislerinin de hazır bulunduğu toplantıda ihtida arzusunda olduğu ve herhangi bir baskı altında kalmadığını ifade etmek şartıyla İslâmiyet'e geçiş tamamlanmıştır. Şayet kişi on beş yaşından küçük ise kanunen kişinin ebeveynlerine teslimi gerekmiş olup, çocuğun da görüşü alınarak aileye teslimi veya teslim edilmemesine karar verilmiştir. Genellikle çalışma dönemimiz içerisinde tartışmaya konu olan çocukların ailelerinin yanlarına gitmek istemedikleri ve kendilerini İslâm dinine ait olarak gördükleri ortaya çıkmıştır. Devlet bu noktada gönlünde İslâm dini olan çocukları ebeveyn veya eski cemaatlerine göndermemiş ve çocuklar için huzurlu ve güvenli bir yer bularak oralara yerleştirmiştir. Bu sayede çocuklara zarar verilmesinin ve İslâm'dan soğutulmasının önüne geçilmiştir.

Devlet, kuruluş döneminden itibaren Gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma gibi meselelerine karışmayıp kendi ruhani liderleri önünde bu işlerini halletmelerine izin vermiştir. Ancak, Gayrimüslim çiftlerden birisi İslâmiyet'e geçince devlet bu noktada olaya müdahil olmuştur. Kanunen İslâmiyet'e geçen kadın veya erkek eşini İslâmiyet'e davet eder olumsuz yanıt alırsa anlaşmazlıktan dolayı eşini boşayabilmiştir. Aile birliğinin bozulduğu durumlarda evlilikten dünyaya gelen çocukların kimde kalacağı ve hangi dine mensup olacağı meselesi ortaya çıkmıştır. Klasik dönemde bakıma ihtiyacı olmayan çocuklar İslâmiyet'e geçen ebeveyne bırakılmış olsa da XIX. yüzyılın ikinci yarısında artan baskı neticesinde bu usulde değişikliğe gidilmiştir. Değişikliğe göre ihtida sırasında çocuk hangi ebeveyninin yanındaysa çocuğun velayeti onda kalacak ve çocuk on beş yaşına geldiğinde kendi istediği dini seçme konusunda özgür olacaktır. Bu süre zarfında çocuklar yeni Tezkire-i Osmaniye çıkartılmayıp on beş yaşına geldiklerinde din değiştirme arzusunda olurlarsa yeni Tezkire-i Osmaniye verilmesi kabul edilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, devlet din değiştirme konusunda on beş yaşı kriter olarak belirleyerek bu konudaki uygulamalarını bu yaş üzerinden gerçekleştirmiştir. Bu sayede olası bir huzursuzluğun ve müdahalenin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ancak yine de şikayetlerin önüne geçilememiştir.

⁸⁵ BOA, ŞD.1580-1.

Kaynakça**I-ARŞİV Kaynakları**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA,)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 756-56688, 2880-215975, 2996-224632, 3211-240782.

Cevdet:

Adliye (C.ADL.): 96-5087.

Dahiliye:

Hukuk (DH.H): 63-3.

Mektubi Kalemî (DH.MKT): 148-97, 571-68, 852-44, 956-45, 1389-76, 1640-12, 1679-14, 1680-1, 1793-112, 2485-36, 2502-132, 2566-77, 2601-55, 2715-54.

Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî (DH.SN.THR.): 28-6.

Şifre Kalemî (DH.ŞFR.): 299-11, 513-95.

Muamelat (DH.TMIK.M.): 111-11, 222-2, 229-7.

Hariciye Nezaretleri:

Mektubi Kalemî (HR.MKT.): 47-81, 61-47, 107-44.

Tahrirat (HR.TH.): 291-93.

Şura-yı Devlet (ŞD.): 1580-1.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı:

Kosova Evrakı (TFR.I.KV.): 64-6327.

II-Kaynak Eserler

Ahmedî, *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, (Yay. Haz. H. N. Atsız), Ötüken, İstanbul, 2015.

Johannis Anagnostis, *Selanik'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, (Yay. Haz. Melek Delilbaşı), T.T.K., Ankara, 1989.

Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, (Yay. Haz. Muzaffer Gökman), Kitapçılık Ticaret, İstanbul, 1967.

Şükrullah, *Behçet'te Tevârih*, (Yay. Haz. H. N. Atsız) Ötüken, İstanbul 2015.

III-Çeşitli Eserler

AFYONCU, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", *DİA.*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliâtı Kamu Hukuku*, C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2011.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Tarih ve Hukûk Istılâhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018.

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Pax Ottoman Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- AKGÜNDÜZ, Said Nuri, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2017.
- AYDIN, Mehmet Âkif, "Hukuk-ı Âile Kararnâmesi", *DİA.*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998.
- BELDİCEANU, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü", *Osmanlı İmaratorluğu Tarihi*, C.I, (Yay. Yön. Robert Mantran), Say Yayınları, İstanbul, 1991.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, T.T.K., Ankara 1996.
- BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay), T.T.K., Ankara, 2002.
- CİN, Halil-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2017.
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K., Ankara, 1999.
- DERİNGİL, Selim, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, (Çev. Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Kanunî Devri Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar, Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- ERCAN, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Belleten*, C.XLVII-S.188, T.T.K., Ankara, 1984.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale, İstanbul, 1990.
- İŞIKLAR, İbrahim, "Türk Çocuklarının Bülûğ Yaşı Üzerine Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7-S.4, Ankara, 1949.
- İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, T.T.K., Ankara, 2007.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- İNALCIK, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik, İstanbul, 2017.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- İNCE, İrfan, "Ridde", *DİA.*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2008.
- KOÇAOĞLU, Burak, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.
- KOÇ, Mustafa, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1-S.17, Kayseri, 2004.
- KÖSE, Ali, "İhtidâ", *DİA.*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000.

- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- LEWIS, Raphaella, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, (Çev. Adile Runa Orhunsoy), Alter Yayıncılık, Ankara, 2009.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Askerî Teşkilâtı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.1, IRICA, İstanbul, 1999.
- ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- ŞENTÜRK, Hüdayi, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, T.T.K., Ankara, 1992.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- ÜÇOK, Coşkun, Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019.
- WITTEK, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
- YILDIZ, Bilal, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Amasya, 2013.
- YURTSEVEN, Yılmaz, “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.11-S.1-2, Konya, 2003.

Ekler:

[illegible]

Ek-1. R.1317 (M.1902), vefat eden mühtedi doktor Eyüp Sabri Efendi'nin bulûğa ermeyen iki kızının, ruhani reislerin önünde kendilerinin de İslâm dininden olduklarını ifade edip Hristiyanlığa geçmek istemedikleri ve validelerinde kalmak istememesine dair. (BOA, DH.MKT.571-68)

Ek-2. R.1319 (M.1904), Yunan tebaasından olan bir kızın İslâmiyet'e geçmesine Yunan tarafının bulûğ yaşını bahane ederek itiraz etmesi ve devletin tutumuna dair (BOA, HR. TH.291-93)